

Foucault'nun Aydınlanma Kavrayışı ve Eleştirinin Etik-Politik Boyutu

Foucault's Understanding of Enlightenment and Ethical-Political Dimension of Criticism

Gültekin Sat

Özet

Bu makalede Foucault'nun ilgili metinlerinden yola çıkarak Kant'ın "eleştiri" kavrayışında yarattığı dönüşümü göstermeye çalışılacağım. Foucault'nun eleştiri kavrayışını anlamak için ise, söz konusu metinleri çaprazlama bir okumaya tabi tutmayı amaçlıyorum. Böylelikle hem Foucault'nun eleştiri kavrayışını ortaya koyabileceğimi hem de onun metinleri arasındaki bağlantı noktalarını gösterebileceğimi düşünüyorum. Buradan hareketle Foucault'nun özellikle özne, iktidar, etik ve özgürlük üzerine yazdığı metinlere odaklanacağız. Foucault için eleştiri, iktidarın kuşatması altında olan öznenin bu kuşatmaları aşmaya dönük bir faaliyetidir. İktidar ise, iktidarı uygulayan ile ona maruz kalan özne arasındaki mesafeyi dolduran stratejiler, taktikler ve yöntemlerdir.

Abstract

In this article, Foucault's with reference to his relevant texts, I will try to show the transformation that Kant created in his understanding of "criticism". In order to understand Foucault's understanding of criticism, I aim to subject these texts to a cross-reading. In this way, I think I can both reveal Foucault's understanding of criticism and show the connection points between his texts. From this point of view, we will focus on the texts Foucault wrote, particularly on subjects such as power, ethics, and freedom. Criticism for Foucault is an activity of the subject under the limit of power to overcome these limits. The fact that the subject is able to overcome the limits of power and establish its own freedom is related to the abolition and overcoming force of these limits. Foucault put for-

✉ Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Felsefe Bölümü |tekinsat@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4700-5760

Öznenin iktidarın sınırlarını aşabilmesi ve kendi özgürlüğünü tesis etmesi, bu sınırları aşındırma ve aşma gücüyle ilintilidir. Foucault bu gücün eleştirinin pratik bir faaliyete dönüştürülmesiyle elde edilebileceğini öne sürer. Dolayısıyla Foucault'nun "Eleştiri Nedir?"de eleştirinin odağına iktidarı yerleştirilmesi, daha sonra "Aydınlanma Nedir?"de onu bir özgürlük çalışması olarak ele almasının yolunu açar. Başka bir ifadeyle söyleyecek olursak, Foucault "Eleştiri Nedir?" makalesinde Aydınlanma düşüncesini Batı dünyasında politik rasyonalitenin güçlenmesi bakımından büyük ve önemli bir kırılma anı olarak görür. Buna göre Aydınlanma düşüncesi politik rasyonalitenin kendi iktidarının toplumun en derin katmanlarına nüfuz edecek şekilde yayılmasına zemin hazırlar. Aklın politik açıdan güçlenmesi, insanın ruhunu ve bedenini kuşatacak bir "bilgi rejimine" yol açar. Artık insan, bilginin nesnesidir. "Aydınlanma Nedir?" makalesinde ise Foucault, Aydınlanma düşüncesini, bir olaydan ziyade, içinde bulunulan olumsuz durumdan çıkılmasına yönelik bir tavır olarak ele alır. Foucault'nun Aydınlanma düşüncesine dair bu iki farklı yaklaşımı, eleştiri kavrayışını da etkileyecektir. Foucault'ya göre eleştiri, hem iktidarı hedef alması bakımından politik etkinliktir hem de sınırların aşılması ve yeni bir ethosun yaratılmasının ön

ward that this force can be achieved by transforming criticism into a practical activity. Therefore, Foucault's placing of power at the center of criticism in "What is Criticism?" paved the way for him to later address it as a work of freedom in "What is Enlightenment?" In other words, Foucault said, "What is criticism?" In his article, he sees the idea of enlightenment as a tremendous and vital breaking moment in terms of strengthening political rationality in the Western world. Accordingly, the idea of enlightenment prepares the ground for the spread of political rationality in a way that penetrates the deepest layers of society. The political empowerment of the mind leads to a "regime of knowledge" that encompasses the soul and body of man. Man is now the object of knowledge. In his article "What is Enlightenment?" Foucault considers the thought of Enlightenment as an attitude towards getting out of a negative situation rather than an event. Foucault's two different approaches to the idea of enlightenment will also affect the understanding of criticism. According to Foucault, criticism is both a political activity in terms of targeting power and a prerequisite for exceeding borders and the creation of a new ethos. In other words, criticism plays a key role in the creation of a new ethical existence targeting the strategies of power and

koşuludur. Diğer bir deyişle eleştiri, iktidar ve iktidar stratejilerini hedef alan yeni bir etik varoluşun yaratılmasında kilit bir rol oynar. Bu anlamda Foucault için eleştiri, bir yandan Aydınlanma düşüncesinin siyasal olarak yarattığı olumsuz durumun aşılmasına yönelik iktidarı hedef alması bakımından politiktir, diğer yandan ise iktidarın dayattığı sınırların aşılarak kendi varoluşumuzu yeniden tesis ettiğimiz etik bir faaliyettir.

Anahtar Kelimeler: Foucault, aydınlanma, iktidar, bilgi, eleştiri

power. In this sense, for Foucault, criticism is political in the sense that, on the one hand, it targets power to overcome the negative situation created politically by Enlightenment thought, and on the other hand, it is an ethical activity in which we re-establish our own existence by overcoming the limits imposed by power.

Keywords: Foucault, enlightenment, power, knowledge, criticism

Giriş

Ayдынланma kavrayışının en önemli karakteristiği, onun Kant tarafından insanın zorla veya otoriter bir biçimde alıkonduğu bir *olgunlaşmamışlık* hali olarak tanımlanmasıdır. Kant Aydınlanma tanımlamasıyla, bu *olgunlaşmamışlık* halini insanın kendi aklını kullanma konusundaki acizliği ile bağdaştırır. Kant’a göre aklını kullanma acizliğinin sebebi ise tam da karar alma, *cesaret* yoksunluğudur. Nitekim Aydınlanma’nın *parolasını* insanın “kendi aklını kullanma cesareti” üzerinden tanımlayan Kant, özgürlüğün de böyle bir cesaretin pratik edilmesinden hareketle tesis edileceğini söyler. Çünkü Kant’a göre “Aydınlanma için *özgürlükten* başka bir şey gerekmez” (Kant, 2020, s. 313). Burada Kant’ın “Aufklärung kelimesiyle ilişkilendirdiği özgürleşme türü yalnızca bizim onunla fiilen uğraştığımızda var olan bir şeydir; bundan başka güvencesi yoktur” (Rachman, 2007, s. 14). Kant’a göre Aydınlanma’nın gerçekleşebilmesi için önemli olan nokta aklın kamusal alanda özgürce ifade edilebilmesidir. Elbette böyle bir şeyin mümkün olabilmesi için aklın kendi bilgi sınırlarını bilmesi ve tespit etmesi gerekir. Bunun için gerekli olan şey ise *eleştirel* düşünmedir. Zira Kant’a göre *eleştiri*, aklın kendi bilgisinin sınırlarını bilmesinin ön koşulunu oluşturur. Dolayısıyla *eleştiri* veya *eleştirel* düşünme odağına bilgi sorununu aldığında, aklın kendi bilgisinin sınırlarını belirleyecek ve onun özgürce eyleyebilme imkânını oluşturacaktır. Buradan hareketle Kant’ın Aydınlanma’yı *eleştiri-bilgi-özgürlük* şeması üzerinden tanımladığını söyleyebiliriz.

Foucault ise Kant’ın Aydınlanma fikrine bambaşka bir düzeyde yaklaşır. Foucault’ya göre özgürleşmenin mümkün olabilmesi için *eleştirinin* odağında *bilginin* değil, *iktidarın* olması gerekir. Çünkü Foucault’ya göre insanın özgürlüklerini sınırlayan şey iktidar ve iktidar stratejileridir. Eleştiri odağına iktidarı aldığında, iktidarın koyduğu sınırların aşılmasında kilit bir rol üstlenir. Böylelikle Foucault için eleştiri, zorunlu ve evrensel sınırların tespit edilmesine yönelik bir faaliyet olarak değil, iktidarın koymuş olduğu sınırların aşılmasına dönük bir faaliyet olarak işlev görür. Özgürlük de söz konusu sınırların aşılması sonucu tesis edilecek bir pratik etkinlik

olarak ortaya çıkar. O halde Kant'ta eleştirinin odağındaki *bilginin* yerine, Foucault *iktidar* temasını yerleştirerek eleştirinin odağında bir eksen kayması yaratır. Foucault'nun eleştirinin odağına ilişkin gerçekleştirdiği eksen kayması, eleştirinin etik ve politik boyutları olduğunu gösterir. Böylece eleştiri, etik ve politikanın kesişiminde yer alan bir unsur olarak belirir.

İşte bu çalışmada, genel olarak Foucault'nun Aydınlanma düşüncesine ilişkin görüşleri ele alınarak eleştiri ve iktidar arasındaki bağlantılar analiz edilecektir. Bu vesileyle de Foucault'nun eleştiriyi bir tavır olarak ele alma nedeni ve bunun Aydınlanma düşüncesi ile olan ilişkisi gösterilecektir. Bu düşünceden hareketle makalede merkeze alınan metin, Foucault'nun 1978 yılında Fransız Felsefe Cemiyetine verdiği konferansa ait *Eleştiri Nedir?* eseridir. *Eleştiri Nedir?* metni ile *Omnes et Singulatim: Siyasal Aklın Bir Eleştirisine Doğru, Özne ve İktidar, Aydınlanma Nedir?* gibi yine Aydınlanma düşüncesini konu alan diğer yazılar analiz edilerek Foucault'nun Aydınlanma düşüncesine ve *eleştiri* kavrayışına dair perspektifi daha bütünsel açıdan serimlenecektir.¹

Bu çalışmada -Daniele Lorenzini ve Arnold I. Davidson'dan farklı olarak- *Eleştiri Nedir?* metninin *Aydınlanma Nedir?* makalesinin tarihsel arka planını oluşturduğundan hareket edilecektir. Zira Lorenzini ve Davidson *Eleştiri Nedir?* metnini 1984'te yayınlanan *Aydınlanma Nedir?* makalesi ışığında okumanın sakıncalı olduğunu ifade ederler. Onlara göre *Eleştiri Nedir?* metni “*Was ist Aufklärung?*”un ayrıntılı bir analizi olmaktan ziyade, öncelikle Foucault'nun Collège de France'daki *Güvenlik, Toprak, Nüfus* başlıklı dersinde öne sürdüğü düşüncelerin bir uzantısı olarak gösterir kendini” (Foucault, 2020, s. 15-16). Başka bir deyişle Lorenzini ve Davidson, *Eleştiri Nedir?* metnini *Aydınlanma Nedir?* makalesinden bağımsız olarak ele alır.

Foucault'nun *Eleştiri Nedir?* de, *Güvenlik, Toprak, Nüfus* derslerinde ele aldığı konulara benzer meseleleri gündeme getirdiği ve tartıştığı doğrudur.

¹ Foucault'nun 1984'te yayınladığı ve Türkçe'ye çevrilmiş olan iki farklı “Aydınlanma Nedir?” metni vardır. Bunlardan biri 5 Ocak 1983'te Collège de France'da verilmiş dersin bölümlerinden oluşan ve Magazine Littéraire dergisinde Mayıs 1984'te yayınlanan metnidir. Diğeri ise Paul Rabinow tarafından yayıma hazırlanan The Foucault Reader kitabında yayınlanmıştır.

Eleştiri Nedir?’de “yönetimselliğin” aşırılığına karşı “eleştirel tavrın” tarihini ele alan Foucault, söz konusu derslerinde de “*tutumların yönlendirilmesi*” tekniklerinin bütünü anlamındaki *yönetimsellik* kavramının” uzun bir tarihsel analizini yapar. (Taylan, 2019, s. xxv). Fakat her iki metinde de Foucault’nun “yönetimsellik” kavramını davranışların, “tutumların” ve özgürlüklerin yönetilmesi şeklinde ele aldığını unutmamak gerekir. Nitekim yönetimselliğin tarihini ele aldığı derslerin (*Güvenlik, Toprak, Nüfus*) devamı niteliğindeki *Biyopolitikanın Doğuşu*’nda Foucault, bir yönetim sanatı olarak liberalizmin “özgürlükleri üretmeye ve düzenlemeye mecbur” bir politik teknoloji olduğunu ileri sürecektir (Foucault, 2015, s. 54). Dolayısıyla Foucault’nun “*yönetimsellik*” şeklinde kavramsallaştırdığı çağdaş yönetim teknolojileri, temel de bir yasanın yürürlüğe konulup dayatılması ya da bir dizi normun disiplinci usuller yoluyla bedenlere işlemesiyle değil, belli oranda özgürlüğe imkân tanıyan eylem alanlarının şekillendirilmesiyle, özgürlüklerin üretilmesi ve düzenlenmesiyle işlemektedir” (Eksen, 2016, s. 107). Bu, iktidarın işleyebilmesi için özgürlüğe ihtiyaç duyduğu anlamına gelir.

Aydınlanma Nedir? makalesinde ise yeni bir felsefi *ethos* yaratmanın ve özgürleşebilmenin imkânını Aydınlanma düşüncesinin eleştirel tutumundan beslenerek yeniden icat edilebileceğini öne süren Foucault, “kendimizi tarihsel olarak belli bir ölçüde Aydınlanma tarafından belirlenmiş varlıklar olarak analiz etmeye çalışmamız” gerektiğini de söyler (Foucault, 2014d, s. 185). Bu haliyle Aydınlanma hem “siyasi kurum türlerini, bilgi biçimlerini, bilgi ve pratiklerin rasyonalizasyonu projelerini ve teknolojik mutasyonları taşır” hem de “şimdiyle kurduğu dönüşlü ilişki” bakımından yeni “bir felsefi düşünmenin temelinde yatar” (Foucault, 2014d, s. 186). Görüldüğü gibi Foucault, *Aydınlanma Nedir?* makalesinde de *Eleştiri Nedir?* metninde olduğu gibi Aydınlanma düşüncesine ilişkin yaklaşımını sürdürür. Başka bir deyişle *Eleştiri Nedir?*’de eleştiriye yönetimselliğin aşırılığına karşı gösterilen bir direniş biçimi olarak okuyan Foucault, *Aydınlanma Nedir?*’de Aydınlanma’dan türeyen çeşitli iktidar stratejilerine karşı oluşturulacak yeni felsefi *ethosun* yine Aydınlanma düşüncesinin eleştirel tutumundan beslenerek ortaya konabileceğini söyler.

Bu noktada Aydınlanma düşüncesinin eleştirel tutumundan beslenerek ortaya konacak olan yeni felsefi *ethos*, Kerem Eksen’in ifadesiyle söyleyecek olursak, “bilme merkezli özneleşme stratejileriyle çağdaş yönetsellik çağında kendine has bir siyasi içeriğe kavuşacak hatta özel bir mücadele alanı olarak görülecektir” (Eksen, 2016, s. 112). Söz konusu mücadele esnasında ise iç içe geçen ve birbirine karışan iki farklı aks belirir: *Siyaset* ve *Etik*. Siyasal pratik, bireyin eylem alanını yapılandıran ve özgürlüklerini idare eden yönetselliğe karşı verilen mücadele anında açığa çıkar. Yeni bir felsefi *ethos* yaratımına yönelik etik uğraş ise, öznenin içinde bulunduğu olumsuz durumdan kurtulmak için gösterdiği karşı-tutuma veya davranışa işaret eder. Böyle bir durumda ortaya çıkan etik faaliyeti, yönetselliğin aşırılığine karşı alternatif eylem alanlarının açılması olarak düşünmek gerekir.

İşte bütün bu söylenenlerden hareketle bu makalenin temel amacı, *Eleştiri Nedir?* metninin *Aydınlanma Nedir?* makalesini hazırladığını ve onun tarihsel arka planını oluşturduğunu göstermeye çalışmak olacak. Bunun mümkün olabilmesi içinse, Foucault’da eleştirinin etik ve politik boyuta sahip bir faaliyet olduğunu gösterebilmek gerekir. Bununla birlikte Foucault’nun yukarıda adı geçen ve Aydınlanma’yı temel alan diğer metinleri de ele alınarak onun Aydınlanma düşüncesine ilişkin projesinin genel bir taslağı sunulacaktır. Zira Foucault 1978’deki *Eleştiri Nedir?* eserinde eleştirel tavrın bir soybilimini yapmış olsa da daha sonra Mayıs 1984’te yayımlanan makalesinde yine modernliğe dair soybilimsel yaklaşımın gerekliliğine vurgu yapar: “Modernlik nosyonunun kendisinin değil, bir sorun olarak modernlik nosyonunun soybilimini yapmaya çalışmak gerekir. Bu sorunun ortaya çıktığı nokta olarak Kant’ın metnini seçtiysem de bu metnin, hesaba katılması gereken daha geniş kapsamlı bir tarihsel sürecin parçasını oluşturduğu gün gibi ortadadır” (Foucault, 2014c, s. 165). Bu nedenle Foucault *Eleştiri Nedir?*’de eleştirel tavrın bir tarihini yaptıysa; bunun nedeni, eleştirinin muhatabının iktidar olduğunu ve Kantçı problemlerin kökenini çok daha uzaktaki süreçlere gönderme yaparak göstermek istemesindenidir. Aynı şekilde Foucault 1984’teki metinde eleştiriye bir tutum veya tavır

olarak ele alıyorsa; bu, Foucault'nun "eleştirinin odağına" daha önceden iktidarı yerleştirmiş olmasındandır. Dolayısıyla bu metinler arasında bir geçişlilik ve paralellik söz konusudur. Ve söz konusu metinler arasındaki benzerliği kat eden şey, bir tavır olarak eleştirinin, sınırları aşma deneyimi olarak pozitif bir soruya ve pratik bir faaliyete dönüşmüş olmasıdır.

Böylece Foucault, Kant'ta negatif içeriğe sahip olan eleştiri kavramına pozitif bir içerik kazandırır. *Saf Aklın Eleştirisi*'nde Kant, eleştirinin yararının yalnızca olumsuzluk olduğunu söyler. Çünkü eleştiri, teorik aklı hiçbir zaman deneyim sınırlarını aşmama konusunda sürekli uyarır (Kant, 2017, s.28). Foucault'da ise eleştiri deneyim sınırlarını belirlemek ve bu sınırları aşmak üzere kurgulanır. Ferda Keskin'in ifadesiyle, buradaki eleştirel soru "artık pozitif bir biçim almıştır. Öznesi olarak görüldüğümüz deneyler ve bu özelliklerin dayattığı bireyselliklerin evrensel ve zorunlu olarak gösterilen yanlarında (koydukları sınırlarda) aslında tarihsel, olumsal ve keyfi zorlamaların ürünü olan etkenlerin tuttuğu yer ve oynadığı rol nedir, sorusudur bu" (Keskin, 1997, s. 34). Bu bakımdan eleştiri, yönetselliğin aşırılığına ya da iktidarın ve zorlama mekanizmalarının aşırı kullanımına karşı bir tepki olarak açığa çıkar. Eleştiri "kısacası aşırılığa karşıdır ve uyanıştan yanadır" der Foucault (Foucault, 2020, s. 39). Bu da, eleştirinin iktidarın aşırı zorlamalarına karşı bir direniş biçimine dönüştüğü anlamına gelir.

Netice itibarıyla Foucault, "Kant tarafından zorunlu ve aşılmaması gereken sınırlamaları aramak biçiminde anlaşılmış olan eleştiriye, bu sınırlamaları aşabilmeyi hedefleyen bir pratik eleştiriye dönüştürme" amaçındadır (Keskin, 1997, s. 34). Nitekim eleştiri, sınırları aşmaya yönelik bir faaliyet olacaksa yüzünü tarihe çevirmelidir. Zira Foucault, Kant'ın *Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt* isimli makalesinin "eleştirel düşünce ile tarih üzerinde düşünmenin kavşağında durduğunu" düşünür (Foucault, 2014d, s. 180). Bu nedenle Foucault, eleştirel düşüncenin, tarihteki "saf tekilliklerin içkinlik alanına" dönmesi gerektiğini söyler (Foucault, 2020, s. 53). Öyle ki düşünüre göre tarihsel-felsefi yöntemin bir tarih felsefesine dönüşmemesi için, onun kendini saf tekilliklerin alanına içkin tutması zorunludur.

Böyle bir yaklaşımın sonucu olarak Foucault, Kant'ta eleştirinin muhatapı olan bilginin yerine iktidar sorununu yerleştirebilmek için Aydınlanma düşüncesinin sorularını başka boyutlarda sorar: *Ben kimim? Neye göre düşünüyor ve karar alıyorum?* Foucault'nun bu soruları sorma biçimindeki kritik fark “onun -soybilimsel tarzda- tarihsel olarak sınırlandırılmış bilgi, söylem ya da hakikat istencinin belirli bir konfigürasyonuna ait olarak onları ele almasıdır” (Norris, 1994, s. 169). *Biz kimiz?* sorusu *İnsan nedir?* sorusuyla aynı değildir. Frédéric Gros'un haklı olarak ifade ettiği gibi, *Biz kimiz?* sorusuyla “ortaya konan problem, daha ziyade her zaman tekil ve tarihsel bir varlık modunun problemidir” (Gros, 2021, s. 96). Bu nedenle *Biz kimiz?* sorusu, kendimizi tarihsel tekilliğimiz içinde düşünmemizi sağlar ve politik olarak yeni öznelliklerin yaratımına gönderme yapar.

Eleştirel Tavrın Tarihi

Eleştirel tavrın tarihi, Foucault'nun Kant'ın *Aydınlanma Nedir?* metni üzerinde tatbik edeceği dönüşümü görmek açısından önemlidir. Zira Foucault *Eleştiri Nedir?* yazısında öncelikle eleştiri ile yönetim (iktidar) kavramı arasındaki bağları gösterebilmek için tarihsel düzlemde gerçekleşmiş bazı olayları gündeme getirir. Buradaki amaç hem eleştirinin yönetimle olan tarihsel ilişkisini göstermek hem de Kant'ın makalesine uygulayacağı dönüşüme zemin hazırlamaktır. Buna göre eleştiriye tarihsel düzlemde bir güç ve iktidar ilişkileri bağlamında ele almak, Kant'ta teori ile ilişkili olan eleştirinin bir pratik olarak ele alınmasını sağlar. Nitekim Foucault eleştirinin odağını teoriden pratiğe kaydırarak aynı zamanda iktidar kavramsallaştırmasının içeriğini de oluşturur.

Bu anlamda 1978 yılında Foucault, Kant'ın “*Aydınlanma Nedir?*” makalesini yorumlarken ilk olarak eleştirinin doğasına ilişkin birkaç sap-tama yapar. Foucault'ya göre eleştiri doğası ve işlevi gereği dağılmaya, “bağımlılığa, saf heteronomiye yazgılıymış gibi görünürken” onda “bir birlik arandığını görmek” şaşırtıcıdır (Foucault, 2020, s. 34). Ve ona göre eleştiri, nihayetinde “kendinden başka bir şeyle birlikte ilişki içinde var olur ancak” (Foucault, 2020, s. 34). Eleştirinin bu *başka şey* ile ilişkisi bir

tahakkümün, zorlamanın veya yönetsel bir aşırılığın sonucu olarak açığa çıkar. Böyle bir durumda ortaya çıkan eleştirel tavır iradidir ve iktidar-tahakküm ilişkilerini muhatap alması bakımından politik bir içeriğe sahiptir. O halde eleştirinin doğası gereği politik içeriğe sahip iradi bir faaliyet veya tavır olduğunu söylemek mümkündür.

Politik ve iradi bir tavır olarak eleştiri, yönetilmeyi tam anlamıyla reddetmese de yönetselliğin sınırlarını belirleme ve yeni özgürlük alanları açmanın bir koşulu olarak belirir. Nitekim Foucault eleştiri kavramına olan bu yaklaşımıyla yönetselleşmenin karşısına doğrudan doğruya “yönetilmek istemiyoruz ve *hiç* yönetilmek istemiyoruz şeklindeki aksi önesürümün koyulabileceğini kastetmediğini” açıkça belirtir (Foucault, 2020, s. 36). Zira eleştiri, yönetimin aşırılığı sonucu ve onu sınırlandırmak üzere açığa çıkıyorsa; eleştiriye “*hiç* yönetilmemek” değil, ama “o kadar da yönetilmeme sanatı” olarak okumak daha doğru olacaktır:

Yönetme sanatlarının karşısında ve karşılığı/telafisi olarak ya da daha ziyade hem eşi hem de rakibi olarak, yönetme sanatlarına itimat etmeme, onları reddetme, sınırlama, doğru ölçülerini bulma, dönüştürme (...) tarzı olarak, ama aynı zamanda ve dolayısıyla yönetme sanatlarının gelişme çizgisi olarak, o sırada Avrupa’da doğan, bir tür genel kültürel biçim, hem ahlaki hem politik tavır, düşünme tarzı vs. olan ve benim basitçe yönetilmeme sanatı ya da bu şekilde, bunun pahasına yönetilmeme sanatı diye adlandıracağım bir şey olmuştur. Öyleyse eleştiriye dair ilk tanım olarak şu genel nitelendirmeyi önerceğim: O kadar da yönetilmeme sanatı (*l’art n’être pas tellement gouverné*) (Foucault, 2020, s. 36-37).

Aslında burada Foucault’nun yönetilme sanatı ile “o kadar da yönetilmeme sanatı” (yani eleştiri) olarak tanımladığı şeyi biraz daha açmak gerekir. Foucault’nun yönetim sanatı derken aslında kastetmek istediği şey *iktidar* kavramıdır. İktidar kavramı burada, bireyler ve taraflar arasındaki ilişkilere gönderme yapar. Foucault açısından iktidar, iktidarı uygulayan ile ona maruz kalan arasındaki mesafeyi dolduran stratejiler, taktikler ve yöntemlerdir. İktidar, ona maruz kalan bireyin eylem alanını yapılandırır. Bu bakımdan Foucault, “iktidarı sahip olunan bir şeyden çok bir strateji”

olarak görmeye meyillidir (Mills, 2023, s. 51). Ve düşünüre göre iktidar ilişkisinin gerçekleşebilmesi için “vazgeçilmez önem taşıyan” iki “unsur” vardır: “Ötekinin (üzerinde iktidar uygulananın) sonuna kadar bir eylem öznesi olarak tanınması ve öyle kalması ile bir iktidar ilişkisine karşı, bütün bir karşılıklar, tepkiler, sonuçlar ve muhtemel buluşlar alanının açılabilmesi” (Foucault, 2014b, s. 73). Ne var ki, Foucault’nun iktidar kavramını tanımlama girişimi onun bir iktidar teorisi üretmek istediği anlamına gelmez. Hatta Foucault *Özne ve İktidar* metninin hemen girişinde böyle bir niyetinin olmadığını açıkça ilan eder (Foucault, 2014b, s. 57). Fakat yine de yeni bir iktidar ilişkileri ekonomisine ve kavramsallaştırmasına olan ihtiyacın zorunluluğunun da altını çizer: “Bir iktidar teorisine ihtiyacımız var mıdır? Bir teori önceden bir nesneleştirmeyi varsaydığından, analitik bir çalışmanın temeli olarak kullanılamaz. Ancak bu analitik çalışmada da süre giden bir kavramsallaştırma olmadan yol alınamaz. Tabii bu kavramsallaştırma, eleştirel düşüncüyü -sürekli bir denetlemeyi- içerimler” (Foucault, 2014b, s. 59). Fakat Foucault’nun son zamanlarda -1977-78 sonrası- iktidar değil de, yönetim kavramını kullanmayı tercih etmesi, Michel Sennelart’ın haklı olarak ifade ettiği gibi, “yöntemsel çerçevenin eleştirilmesinden değil, bu çerçevenin disiplinlerin analizinde yerini bulamayan yeni bir nesneye doğru, devlete doğru genişlemesinden kaynaklanır” (Sennelart, 2019, s. 338). Dolayısıyla iktidar kavramı yerine yönetsellik kavramının seçilmesi Foucault iktidar kavrayışında gerçekleşen bir kopuşa işaret etmez. Bu durum onun daha çok onun analiz alanını genişletmiş olmasından kaynaklanır.

Dolayısıyla gizli bir iktidar “metafiziği” ya da “ontolojisi” ortaya koymaktan kaçınmak isteyen Foucault, iktidarı “kendi içsel rasyonalitesi açısından analiz etmekten ziyade, iktidar ilişkilerini, stratejilerin uzlaşmazlığı aracılığıyla analiz etmeye” çalışır (Foucault, 2014b, s. 61). Çünkü Foucault’nun iktidar analizinin amacı “teoriye içkin olan özel bir hakikatin inşası ya da muhafazası değildir” (Smart, 1989, s. 136). Düşünür daha ziyade iktidarın, bilgi ve hakikat aracılığıyla özne üzerinde ürettiği stratejilerin tarihsel bir analizini yapma amacındadır. Bunun için de Foucault iktidar kavramını analiz ederken, onun pratikte gerçekleşen tarihsel tezahürlerinin

aşırılığına karşı gösterilen direniş biçimlerinden hareket eder. Direniş biçimleri esasında birer özgürlük mücadeleleridir ve kendi içlerinde de eleştirel tutumu/tavır barındırır. Bu bakımdan Foucault pratikte gerçekleşen direniş biçimi, özgürlük mücadelesi ve eleştirel tutum gibi eylemleri bir katalizör görevi üstlenmek suretiyle iktidarın teorik kavramsallaştırmasına bağlar. O halde Foucault’nun eleştiri kavramını analiz ederken neden yönetim sanatını ele aldığı daha net bir biçimde anlaşılmaktadır. Zira düşünürre göre iktidar sorunu yalnızca teorik değil, deneyimlerimizin bir parçası olarak da kabul edilmelidir.

Kuşkusuz iktidarı öznel deneyimlerimizin bir parçası olarak görünür kılacak olan ise felsefedir. Nitekim Foucault’ya göre felsefenin rolü “gizli olanı keşfetmek değil”, tam da “görünür olanı görünür” kılmaktır (2011b). Felsefe, gördüğümüz ama gördüğümüzün farkında olmadığımız şeylere karşı algımızı açan bir faaliyettir. Ve eğer ki felsefe iktidar sorunu “karşısında, iktidarın kurucusu ve sürdürücüsü rolü dışında bir rol oynamak” istiyorsa “iktidar etrafında olup biten mücadeleleri, iktidar ilişkileri içindeki hasımların stratejilerini, kullanılan taktikleri ve direniş noktalarını analiz etmeyi, açıklamayı, görünür kılmayı bir görev olarak” üstlenmelidir (Foucault, 2011b, s. 200-201.). Kısacası Foucault, bir koşul olarak felsefenin iktidar sorununu “varoluş terimleriyle” ortaya atması gerektiğini söyler.

Şimdi, yeniden Foucault’nun eleştiri analizine dönecek olursak; ancak “kendinden başka bir şeyle ilişki içinde var oluyorsa” eleştirinin tek başına otonom bir faaliyet olduğunu söylemek de mümkün değildir: “Eleştiride, kimse hak sahibi değildir, kimse teorisyen değildir. Evrensel ve radikal bir eleştiri yoktur. Kendinde ve tek başına eleştiri yoktur” (Foucault, 2020, s. 35). Dolayısıyla Foucault eleştiriye kendi dışında başka bir şeyle (iktidar, tahakküm, zorlama, yönetimin aşırılığı) ilişki içinde düşünerek onu bir tavır olarak ele alma girişiminde bulunur. Eleştiriye bir tavır veya tutum olarak ele alan Foucault, böylelikle Kantçı problemlerin kökenini, eleştirel tavır düzeyinde, 15. ve 16. yüzyıllardan daha uzak dönemlere dayandırır. Foucault 1979’da Stanford Üniversitesi’nde yaptığı konuşmada bu durumu şöyle gerekçelendirir: “Aydınlanma bizim tarihimizde ve siyasi teknoloji-

nin gelişmesinde çok önemli bir aşamayı oluştursa bile, kendi tarihimizde nasıl kapana kısıldığımızı anlamak istiyorsak çok daha uzaktaki süreçlere gönderme yapmak gerektiği kanısındayım” (Foucault, 2014a, s. 27). Eleştirel tavrın bu tarihi bize Foucault’nun ortaya koymak istediği projenin bir taslağını verir. Söz konusu proje “eleştirinin odağını” iktidar eksenine kaydırarak iktidar-bilgi (hakikat)-özne aksları arasındaki ilişkiler demetini açığa çıkarmaktır. Bu anlamda Foucault’ya göre iktidar-bilgi ilişkilerine karşı öznenin gösterdiği eleştirel tavrı tarihte Kant’tan önce dinsel, hukuki ve bilimsel alanda dağınık bir şekilde görmek mümkündür:

Azametli Kantçı girişim ile eleştiri adını taşıyan polemik-profesyonel ehemmiyetsiz faaliyetler arasında, Batı’da *eleştirel tarz* diye adlandırılabilcek belli bir düşünme, söyleme ve yapma tarzı olduğuna inanıyorum. Asla otonom olmadığından (tanımı itibarıyla öyle olması da mümkün olmadığından) eleştiri daima bir alanda ya da bir alana göre icra edilir -felsefe, bilim, hukuk, ekonomi, siyaset; bu yüzden dağılmış haldedir, ama bu farklı faaliyetlerin birbirine eklememesine imkân tanıyan ilişkilerin, bağlantıların, aktarımların oluşturduğu oyunlarla birlikte gider bu; aynı zamanda, bu dağılmaya rağmen, belli bir üslubun ve ortak bazı usullerin çok zorluk çıkarmadan onda tanınabileceği kadar da spesifiktir (Foucault, 2020, s. 34-35).

Eleştirel tavrı tarihte çeşitli alanlara dağılmış bir halde tespit etmeye çalışan Foucault, onun ilk olarak Hristiyan pastorallığında ve kilise yaşamında ortaya çıktığını belirtir. Bu bakımdan Foucault ilk olarak Hristiyan pastorallığının gelişimiyle kiliselerin bireylerin yaşamının bütün ayrıntılarına hâkim olmaya çalışmasına karşılık ortaya çıkan Reform hareketlerini, yaşamın yönetilme biçimine karşı bir eleştirel tutum olarak görür. Reform hareketleri aslında *Kutsal Kitap*’a bir geri dönüş çağrısıdır. *Kutsal Kitap*’ın yeniden yorumlanmasını, gözden geçirilmesini ve yeni bir dinsel yaşamı mümkün kılan olanakların araştırılmasını içerir. Foucault’ya göre yönetilmek istememek “kilise hükmünü reddetmenin, ona meydan okumanın, onu sınırlamanın belli bir yoluydu, *Kutsal Kitap*’a bir dönüştü, *Kutsal Kitap*’ta neyin otantik olduğu, *Kutsal Kitap*’ta aslında ne yazdığı meselesiydi” (Foucault, 2020, s. 37). Bu nedenle Foucault eleştirel tavrın tarihteki “ilk

demirleme noktasının”, insanların yaşamını yöneten ve düzenleyen Kilise otoritesine karşı olduğunu belirtir.

İkinci olarak *doğal hak* üzerinde ortaya çıkan hukuki tartışmalar, yaşamsal haklar konusunda hukukun sınırlarını belirlemeye yönelik bir eleştirel tavır olarak kabul edilir. Yönetilmek istememek veya bu şekilde yönetilmek istememek yaşamı yöneten yasaların eksikliklerini, aşırılıklarını ve adil olmadıklarını tespit etmek ve yasaları yeniden dönüştürmekle ilgilidir. Foucault’ya göre “bu bakış açısından hareketle eleştiri, hükümet/ idare karşısında ve talep ettiği itaat karşısında ister monark, ister hâkim, ister eğitimci, ister aile babası olsun, herhangi bir hükümetin boyun eğmesi gereken evrensel ve zaman aşımına uğramayan hakları öne sürmektir” (Foucault, 2020, s. 38). Aslında bu durum, doğal hak probleminin tartışmaya açılmasıdır ve eleştirinin genel itibarıyla esas muhatabı hukuktur. Bu anlamda “Nasıl yönetilmez?” sorusunun cevabı “Yönetme hakkının sınırları nelerdir?” sorusunda karşılık bulur.

Foucault’ya göre eleştiri, üçüncü demirleme noktasını “otorite karşısında kesinlik probleminde bulur” (Foucault, 2020, s. 38). Yani otoritenin doğru olarak sunduğu şeyleri makul gelmediği takdirde reddetmek. Bilimsel ve tıbbi açıklamalar yaparak size nasıl sağlıklı yaşamanız gerektiğine dair bir perhiz öneren doktorun söylediklerini makul bulmayıp kendi iradi kararınız doğrultusunda beslenmek ve yaşamak buna örnek verilebilir. Burada otoritenin sunduğu şeyin kesin bir reddi söz konusudur. Tarihte eleştirel tavrın bu üç *demirleme noktasını* incelediğimizde eleştirinin özünde *yönetimin* ve *yönetimselliğin sınırlarının* bir sorgulaması olduğu açık bir biçimde görülür.

O halde *yönetimsellik* ve *eleştiri* arasındaki bu korelasyon, *bilgi-iktidar-özne* üçgeninde birini diğerlerine bağlayan bir ilişkiler demeti olarak ortaya çıkar. Gros’un deyişiyle “yönetimsellik sorunsalı, her biri ayrı bir plan olarak, bilgi formları, iktidar ilişkileri ve özneleştirme süreçleri arasında bir *eklemlenme* fikrini” devreye sokar (Gros, 2021, s. 84). Zira yönetimselliği, bir hakikat olma iddiası taşıyan iktidarın bireylerin yaşamlarını yöneten bir şey olarak düşünürsek; “eleştirinin odağındaki” iktidar, üretti-

ği bilgi ve hakikat söylemleri aracılığıyla öznenin yönetilme pratiğini elde eder. Gros’a göre bu da şu anlama gelir:

Bir yönetim, özneler üzerinde ve bilgilerin yardımıyla kurulur. Bilgi ve kendilik ilişkisi formları gittikçe daha büyük ölçüde, iktidarın basit uzantıları olarak değil, yönetsellik süreçlerinin eklemleme noktaları olarak düşünülür. Bunun anlamı da, özneliğin verili formlarının veya belli bazı bilgilerin, bazı yönetsellik prosedürlerine *direnışler* olarak iş görebilecekleridir (Gros, 2021, s. 84).

Dolayısıyla bir iktidar pratiğı olarak yönetim, bireyi özneleştirmeye ve belirli bir kimliğe sıkıştırmaya çalışırken; eleştiri, iktidar pratiğinin bu kimikleştirme politikasına gösterilen bir tepki olarak açığa çıkar. Artık özneliğin eleştirisi “bilgi ve eylemin evrensel ve biçimsel yapılarını arayan aşkın (*transcendental*) bir eleştiri değil; kendimizi yaptığımız ve düşündüğümüz, söylediğimiz şeylerin öznesi olarak kurmamıza neden olan olayların *tarihsel* bir eleştirisidir” (Keskin, 2014, s. 16). Ve Foucault’ya göre de böyle bir durumda eleştiri, “hakikat ile iktidarın birleşik etkilerinin bütünü olarak anlaşılan insanların yönetimini tartışma konusu yapma tavrı” olarak tanımlanmalıdır (Foucault, 2020, s. 39). Buradaki sorgulama öznenin iktidar ve hakikate dair gerçekleştirdiğı sorgulamadır. Bir başka ifadeyle Foucault’ya göre eleştirel tavır, özneye, hakikati iktidar etkileri ve iktidarı da hakikat söylemleri bakımından sorgulama imkânı verir.

Eleştirinin Odağındaki Dönüşüm: İktidar ve Bilme Tarzları

Şimdi, *yönetsellik* ve *eleştiri* arasındaki bu ilişkiyi akılda tutarak Kant’ın “*Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt*” metnine dönelim ve Foucault’nun bu metni nasıl yorumladığına bir bakalım. Kant, bu makalede “Aydınlanma” düşüncesinin ne olduğuna dair şunları yazar:

Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir *ergin olmama* durumundan kurtulmasıdır. Bu *ergin olmayış* durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu *ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür*; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğı ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır. “*Sapare aude!*” Aklını kendin

kullanmak cesaretini göster! Sözü imdi *Aydınlanma*’nın parolası olmaktadır (Kant, 2020, s. 311).

Kant, henüz giriş cümlesinde, *Aydınlanma*’yı insanın ergin olmama durumundan kurtulması ve olgunlaşması olarak tanımlar. Esasında bu ergin olmama durumu, yine yukarıda alıntılıdığımız pasajda, kendi aklını bir başkasının kılavuzluğu olmadan kullanamaması olarak tanımlanır. Kant’a göre ergin olmama durumundan kurtulmanın yolu ise *cesaret* ve *eleştiri*dir. Foucault’ya göre Kant, cesaret ve eleştiriye aklın başka bir aklın tahakkümünden -tam anlamıyla olmasa da- kurtulmasının, yani yönetilmeyi sınırlandırmanın ve aynı zamanda yine aklın *otonom* bir nitelik kazanmasının iki temel unsuru olarak görür. *Eleştiri* de tam da burada devreye girer. Zira akıl, başkasının otoritesinden kurtulabilmek için kendi bilgisinin sınırlarını tespit etmek zorundadır. Akıl, eleştiri aracılığıyla kendi bilgisinin sınırlarını belirlediği anda kendi eylemlerinin meşruiyet alanını da tespit etmiş olur. Bu nedenle aklın otonom bir nitelik kazanması bilginin sınırlarını tespit etmesi ve bu sınırlar dahilinde eylemesiyle mümkündür. Zira Foucault’ya göre eleştirin rolü, “neyin bilinebileceğini, ne yapılması gerektiğini ve neyin umut edilebileceğini saptamakta aklın kullanılmasını meşru kılan koşulları tanımlamaktır” (Foucault, 2014b, s. 180). Bununla birlikte Foucault Kant’ın bu noktada eleştiriye bilgiyi tanıma görevi verdiğini söyler: “Ama yine de Kant, iktidar ve hakikat oyunu bağlamında tâbiyetten kurtulma yönündeki girişiminde eleştiriye bilgiyi tanıma asli görevi olarak, şimdiki ve gelecekteki her *Aufklärung*’a bir prolegomena olarak tespit eder” (Foucault, 2020, s. 41-42). O halde *eleştiri*, aklın bilgisi sınırları dahilinde kendi kendini yönetmesinin zemini. Bu noktada bilginin, Kant’ta, bir analiz prosedürü olarak ortaya çıktığı görülür.

Ne var ki Foucault’ya göre *Aufklärung* analizi ile eleştiri projesi arasında bir zıtlık bulunur. Söz konusu zıtlık, *rasyonelleşme* ile birlikte aklın siyasal gücünün artması ve *otoriterleşmesi* bağlamında gerçekleşir. Foucault’ya göre Kant’ın Aydınlanma projesi aslında akli kendi içine kapanmaya itmiştir. Pozitivizm ve devletçilik ilkesiyle bağlantılı devlet biliminin ortaya çıkışı, insan bilimlerinin yükselişi bunun bir işaretidir. Bilimler,

politik rasyonalitenin güçlenmesini ve insanın bilginin bir nesnesi olmasını beraberinde getirmiştir. Aynı şekilde Foucault “evrensel insan doğasını hümanizmin Aydınlanma doktrini ile ilişkilendirir” (Bernauer ve Mahon, 1994, s. 141). Buradan hareketle Foucault şu soruyu sorar: “Aklen gerekçelendirildiği ölçüde sakınılması daha da imkânsızlaşan iktidar aşırılığından, yönetimselleşmeden bu aklın kendisi tarihsel olarak sorumlu değil midir?” (Foucault, 2020, s. 43). Foucault’nun bu sorusu, doğrudan aklın siyasi güçlerini çoğaltan Aydınlanma rasyonalitesini hedef alır.

Aydınlanma rasyonalitesinin aklın siyasi güçlerini çoğalttığı gerekçeyle Foucault, eleştirinin odağına bilgi probleminin değil, bir *iktidar* probleminin alınması gerektiğini söyler (2020). Bir başka ifadeyle bu aşamada alınacak referans noktası, zorlama mekanizmaları ile bilgi unsurları arasındaki bağlantılardır. Aklın eyleme geçmesine olanak sağlayan eleştiri aynı zamanda aklı başkasının otoritesinden kurtarıp kendi kendini yönetebilmesi için bir referans noktası teşkil edecektir. Bu da yönetimselliğin, yani iktidarın aşırılığına sınır çekmek anlamına gelir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi yönetimselliğin aşırılığına karşı olan bu eleştirel tutumu Foucault “o kadar da yönetilmeme sanatı” olarak tanımlar. Buradan hareketle Foucault’nun iktidarı bir analiz prosedürü olarak merkeze alma nedeninin, unutulmaya yüz tutmuş eleştiriye tekrar canlandırmak istemesiyle ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Az önce de ifade ettiğimiz gibi Kant’ta aklın meşru kullanımının şablonu eleştiri ve bilgiydi. Fakat Foucault’ya göre Batı dünyası eleştiriye unutmuş ve bilginin peşinden gitmiştir. Bu nedenle bir *olay* olarak iktidarın ve bilme tarzlarının analiz prosedürü bakımından merkeze alınması temelde eleştiriye ve eleştirel düşüncüyü bir canlandırma girişimi olarak okunmalıdır.

Böylece Foucault, Kant’ın metni üzerine yaptığı analizden sonra, sorunu bilgi ve meşruiyet sorunu olarak değil de bir *olaysallaştırma* (*événe-mentalisation*) sorunu olarak kurmaya çalışır. *Olaysallaştırma*, zorlama mekanizmaları ile bilgi içeriklerinin birbirine karışması, bütünleşmesiyle birlikte ona dayanak olan anları tespit etmek ve çözümlemektir. Bir başka ifadeyle Foucault *olaysallaştırma* kavramıyla, Kant’ın merkeze aldığı *bilgi*

ve meşruiyet sorunu yerine, *iktidar* ve *bilme tarzlarını* sorunun merkezine alarak bir “olaysallaştırma sınaması” aracılığıyla durumu siyasal bir düzleme taşır. Lorenzini ve Davidson bu durumu şöyle açıklar:

Foucault, bir *olaysallaştırma sınaması* aracılığıyla iş görerek, bu soruya siyasal bir girişi, yani iktidar problemini kalkış noktası olarak almayı önerir. Bir yandan (donmuş sınırlarıyla birlikte) bilgi ve tahakküm terimlerinin yerine bilme ve iktidar terimlerini koyarak, hakikat ve meşruiyet genel sorusunu koyutmaktan olabildiğince kaçınmak ve daima özgül ve belirlenmiş olan *bilme-iktidar bağlarına* yoğunlaşmak gerekir (Lorenzini ve Davidson, 2020, s. 19).

Gerçekten de Foucault’ya göre temel sorun, “bir sistemin kabul edilebilirliğini kuran şeyi kavramaya olanak tanıyan bilgi-iktidar bağlantı noktasını tarif etmektir” (Foucault, 2020, s. 51). Foucault’ya göre “söz konusu olan onlar [bilgi ve iktidar] aracılığıyla gerçekliğin genel ilkelerini saptamak değil, bir şekilde analitik cephesini, bu analiz için münasip olması gereken unsurun türünü tespit etmektir” (Foucault, 2020, s. 51-52). Bu anlamda bir analitik şebeke olan bilgi ve iktidar ilişkisi bu *olaysallaştırma* yöntemiyle tespit edilecektir. Dolayısıyla *olaysallaştırma*, bilginin iktidar bloklarına karıştığı, iktidarın bilgi aracılığıyla hakikat ürettiği ve üretilen hakikat üzerinden özneyi yönetme pratiğini elde ettiği anın sorunsallaştırılması anlamına gelir. Bu noktada Foucault’nun *olay* veya *olaysallaştırma* derken kastettiği şeyin bir karar ya da bir anlaşma olmadığını belirtmek gerekir. *Nietzsche, Soybilim, Tarih* metninde Foucault’nun *olay* kavramını şu şekilde tanımladığını görürüz:

Olay: Bundan anlaşılması gereken şey bir karar, bir anlaşma, bir saltanat ya da muharebe değil, tersine dönen bir güç ilişkisi, el konulan bir iktidar, ele geçirilen ve kullanıcılarına karşı çevrilen bir sözcük dağarı, zayıflayan gevşeyen, kendi kendini zehirleyen bir tahakküm, bir diğer tahakkümün kendini maskeleyerek ortaya çıkışıdır (Foucault, 2011a, s. 244).

Peki burada tersine dönen güç ilişkisi nedir? Kuşkusuz düşünce tarihinde büyük bir dönüm noktası kabul edilen Aydınlanma düşüncesi ile kurucu kabul edilen öznenin, aslında iktidar bloklarına karışan, onlarla iç içe giren bilginin bir nesnesi olmasıdır. O halde Foucault’nun *Aufklärung* sorusunu

ele alması ve sorunsallaştırması bir tesadüf değildir. Foucault tam da “bilgi kendine dair hangi yanlış fikri oluşturmuştur ve kendini hangi aşırı kullanımın konusu olarak bulmuştur, dolayısıyla nasıl bir tahakküme bağlanmıştır?” sorusundan hareketle tarihin belirli bir anına Kantçı soruyu tatbik etmeye çalışır (Foucault, 2020, s. 49). Tarihin belli bir anına tatbik edilen bu Kantçı soruyla birlikte Foucault’nun tarihte bir kökensellik, ardışıklık ve özdeşlik aramadığı açıkça görülür. Zira Foucault, tarihte gerçekleşmiş bir “olayın tekil rastlantısında beliren” ve tersine dönen güç ilişkisini gün yüzüne çıkarır. Bu, tam da *soybilimsel* yöntemin kendisidir. Lois McNay’in de ifadesiyle “soybilim veya olay[ın] felsefesi olayın yapısı olan dağılım, yığılma ve üst üste binmenin düzensiz ve tehlikeli süreçlerinin izini süren analiz yöntemidir” (McNay, 1996, s. 89). Bu anlamda Foucault soybilimsel yöntemi, eleştirel söylemlerin üretimi yoluyla dağılmış ve dışlanmış bilgilerin yeniden canlandırılmasını sağlayan bir araştırma biçimi olarak görür.

Öte yandan Foucault’nun bu girişimi, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, iktidar, hakikat (bilgi) ve özne arasındaki ilişkilerin tarihsel-felsefi pratikteki ilişkilerini ortaya koyar. Bu anlamda iktidarın sınırlarını belirlemek ve onun aşırılıklarını ve özneyi kuşatma altına alan stratejilerini ortaya çıkarmak Foucault’nun en temel arzusunu oluşturur. Bu noktada iktidar-bilgi-özne arasındaki ilişkiler demetinde tarihsel-felsefi bir pratik olarak eleştiri de, öznenin bilgi ve iktidarın karşılıklı oyununda ortaya çıkan hakikatin kendi üzerinde, yaşamında ve davranışlarındaki etkisinin sorgulanması pratiği olarak işlev görecektir. Ve Foucault’ya göre özne, kendi tarihselliğini ancak bu tarihsel-felsefi pratik aracılığıyla sorunsallaştırabilir:

Aslında bu tarihsel ve felsefi pratikte söz konusu olan şey, kendi tarihini yapmak, doğru söylemi dile getiren rasyonellik yapıları ile ona bağlı tâbiyet mekanizmaları arasında ne gibi ilişkiler olduğu sorusu tarafından kat edilecek tarihi kurgu olarak *imal etmektir*, bu öyle bir sorudur ki tarihçiler için alışıldık ve aşına olan tarihsel nesneleri, tarihçilerin meşgul olmadığı özne ve hakikat problemine doğru kaydırıldığı görülür. Yine görüldüğü üzere, bu soru felsefi çalışmayı, felsefi düşüncüyü, bizzat felsefe tarafından tasarlanan empirik içeriklerdeki felsefi analizi kuşatır (Foucault, 2020, s. 47.).

İşte ‘‘Kant’ın *Aufklärung* diye tanımladığı şey, tam da benim az önce eleştiri diye, yani Batı’da tarihsel bakımdan, sanırım toplumun büyük yönetimselleşme süreci olmuş şeyden itibaren özgül bir tavır olarak ortaya çıktığı görülen eleştirel tavır diye tasvir etmeye çalıştığım şeydir’’ diye yazar Foucault (Foucault, 2020, s. 40-41). Kant, Aydınlanma’yı aklın başkasının otoritesinden kurtulma ve aklın kendisinin yönetilmesini sınırlandırma hareketi olarak tanımlıyordu. Gary Gutting’in haklı olarak ifade ettiği gibi Kant’ın perspektifinden Aydınlanma, ‘‘tamamen modern, insanı geleneksel otoritelerin -entelektüel, dinsel ve politik otoritelerin- empoze ettiği sınırlamalardan kurtarmak için aklın kullanımına yönelmiş bir hareket’’ anlamı taşımaktaydı (Gutting, 2020, s. 86). Taşıdığı anlam bakımından -ve yukarıda Foucault’dan yaptığımız alıntıdan da anlaşılacağı üzere- Kant’ın Aydınlanma diye tanımladığı şeyin, aslında Foucault’nun tam da eleştirel tavır diye tanımladığı şeye karşılık geldiği görülür. Bir tavır olması bakımından böyle bir faaliyet ahlaki bir davranış biçimine işaret eder. Nitekim konferansın hemen girişinde Foucault, eleştiriye erdeme benzeyen bir şey olarak tanımlaması bundandır.

Siyasetin ve Etiğin Kesişim Noktası Olarak Eleştiri

Görüldüğü gibi Foucault, 1978’de *Eleştiri Nedir?* sorusunun cevabını eleştiriye tarihsel-felsefi bir bağlamda ele alarak bir tavır veya pratik bir faaliyet şeklinde göstermeye çalışır. Foucault’nun eleştiriye bir tavır olarak ele almasının nedeni hem eleştirinin odağına iktidarı almak hem de Aydınlanma düşüncesinin bıraktığı mirası, yani eleştiriye, tekrar canlandırmak istemesidir. Bu yönden eleştiri, evrensel ve zorunlu gibi görünen sınırların aslında tarihsel ve zorunsuz olduğunu ve iktidarın birer dayatması olarak iş gördüğünü açığa çıkaracaktır. Foucault’nun bu tutumunu *Aydınlanma Nedir?* metinlerinde de ele aldığı görülür. Nitekim eleştiri, *Aydınlanma Nedir?* (2014d) yazısında, kendi güncelliğimizin sürekli sorgulanmasının yöntemi olarak bir felsefi ethos’un kurulmasına yardımcı olur. ‘‘Bu noktada bir reddetme eyleminden söz ediyor değiliz’’ der Foucault (Foucault, 2014d, s. 188). Burada kastedilen şey, eleştirinin pozitif bir soruya

dönüştürülerek sınırı aşmaya yönelik pratik bir faaliyete dönüşmesidir. Foucault bizi, eleştiri aracılığıyla, bedenlerimizi kuşatan yönetimselliğin sınırlarıyla mücadele etmeye ve onlar üzerinde kafa yormaya, onları aşmaya davet eder. Bu davet, sınırı sınırsızlığa dönüştürme girişimidir. Eleştirinin amacı, “Batı toplumlarının bütün tarihi boyunca gelişmiş ve kendisini zorla kabul ettirmiş” siyasi rayonalite karşısında kendimiz üzerinde sonsuz özgürlük çalışmasına olabildiğince alan açmaktır (Foucault, 2014a, s. 56). Nitekim Foucault, *Özne ve İktidar* makalesinde “siyasi rasyonelitenin hem bireyselleştirici hem de bütünselleştirici kaçınılmaz etkileri karşısında” özgürleşmenin, “yalnızca, salt bu iki etkiden birine değil; siyasi rasyonelitenin köklerinin ta kendisine saldırmanın ürünü” olabileceğini söyler (Foucault, 2014a, s. 56). O halde Foucault’nun sözünü ettiği ve “kendimizin eleştirel ontolojisine uygun düşen felsefî *ethos*, ötesine geçebileceğimiz sınırların tarihsel-pratik düzlemde denenmesi ve dolayısıyla, özgür varlıklar olarak kendimiz üzerinde yürüttüğümüz çalışmalar” olarak kabul edilmelidir (Foucault, 2014d, s. 189). Bu anlamda özgürlük, iktidarın dayattığı sınırlara ve bireyselleştirme stratejilerine karşı verilen mücadele bakımından politik bir faaliyetken; felsefî *ethos*, sınırların aşımı sonucunda öznenin kendi davranış ve düşüncelerinin yeniden yaratımı olarak belirginlik kazanır.

Öte yandan Foucault 1978 (*Eleştiri Nedir?*) metninde eleştirinin odağına iktidarı yerleştirerek eleştirinin yönetim kavramından ayrı düşünülmemesi gerektiğini göstermeye çalışır. Böyle bir yaklaşımın aynı zamanda iktidar kavramının analizinde önemli bir rol üstlendiğini görürüz. Eleştirinin üstlendiği bu rol, iktidarın teorik kavramsallaştırmasının zorunluluğunu mümkün kılan pratik bir faaliyet olarak açığa çıkar. Başka bir deyişle eleştiri, iktidara ilişkin teorik kavramsallaştırma ile bu kavramsallaştırmanın analizini mümkün kılan direniş biçimi arasındaki matrisi oluşturur. Dolayısıyla Foucault, *yönetimsellik* ve *eleştiri* arasındaki korelasyonu bir tür zorunluluğa dayandırarak tarihte, bu iki unsur arasındaki korelasyonda *iktidar-hakikat-özne* üçgeninde gerçekleşen ilişkiler demetinin çeşitli varyasyonlarının sahne aldığını söyler.

Bunların dışında *Aydınlanma* düşüncesinde, Foucault'nun Aydınlanma'yı iki farklı boyutta ele aldığı görülür. Bunlardan ilki *olay* boyutundadır. Clare O'Farrell *Aydınlanma*'nın *olay* boyutunu şöyle tanımlar: "Aydınlanma tarihsel bir olaydır, taraftarı ya da karşısında olmamız gereken bir şey değil" (O'Farrell, 1989, s. 125). Bir *olay* veya *fenomen* olarak Aydınlanma, Foucault'ya göre, aklın otoriterleşmesine ve yeni bir siyasi teknolojinin oluşmasına zemin hazırlar. Düşünüre göre bu açıdan Aydınlanma'nın yarattığı etki negatiftir ve Aydınlanma, etkisi günümüze kadar süren ve gittikçe daha da derinleşen, bireyin tüm davranışlarını ve yaşamı regüle etme konusunda rol oynayan politik rasyonalitenin gelişmesinde önemli bir kavşaktır. Söz konusu olan *bilgi rejimidir*. Yani yeni siyasal teknolojide iktidar insan, doğa ve yaşam gibi şeyler hakkında sürekli bilgi toplar ve insanları da bu elde edilen bilgiler doğrultusunda akılsal ilkelere dayanarak yönetme girişiminde bulunur. Bilginin dolaşıma sokulma ve işlev görme biçimi, yönetim stratejisinde önemli bir rol oynar. Elbette Foucault'ya göre böyle bir yönetimsellik biçiminin oluşmasının nedeni Aydınlanma düşüncesinin akıllı, eleştiriye bilgi ve bilginin sınırlarını sorgulayan bir faaliyet olarak kullanmasında yatar. Zira akıl, bilginin peşinden giderek eleştirel düşüncüyü bir kenara iter.

İkinci olarak Foucault *Aydınlanma Nedir?* makalesinde, yukarıda da belirtildiği gibi, eleştiriye bir tutum veya tavır olarak ele alır. Nitekim Foucault'ya göre Kant, "Aydınlanma Nedir?" sorusuna yanıt ararken aklın olgunlaşmamışlık halinden kurtulması için eleştirel bir tutum takındığını söyler. "Olgunlaşmamışlık" olumsuz ve içinden çıkılması, aşılması gereken bir durumu ifade eder. Olumsuz durumdan çıkmayı ve onu aşmayı sağlayacak olan şey ise *eleştiridir*. Yani aklın gösterdiği karşı-tutumun temel motivasyonu eleştiridir. Bu anlamda Foucault, eleştirinin esas itibarıyla gerçek işlevinin "hakikatin politikası" diye adlandırdığı oyunun içindeki tâbiyetten kurtulması olduğunu söyler.

İşte Foucault, Kant'ın yaklaşımında eleştirinin aynı zamanda içinde bulunulan olumsuz durumdan çıkılmasını sağlayacak bir tutum veya tavır olarak ele alınması gerektiğini söyler. Aynı zamanda Foucault'ya göre bu

durum, yani Kant'ın *Aufklarung* üzerine yazdığı makalesinde sergilediği tavır, felsefenin kendi söylemsel güncelliğini sorunsallaştırması bakımından *felsefi* bir olaydır: “Felsefenin olay olarak, anlamını değerini, felsefi tekilliğini söylemek zorunda olduğu ve içinde kendi varlık nedeni ile söylediği şeyin temelini bulduğu bir olay olarak sorguladığı şimdiki zaman” (Foucault, 2014c, s. 164). Bu bakımdan Foucault'ya göre Kant'ın metninde -eleştirel düşüncenin kendi güncelliğini sorgulaması ve onu aşması bağlamında- “*Aydınlanma* istenç, otorite ve aklın kullanılması arasında önceden var olan ilişkinin değişikliğe uğratılmış bir hali diye tanımlanır” (Foucault, 2014d, s. 176). Dolayısıyla Foucault'nun eleştiriyi bir tutum olarak ele alması, Aydınlanma'nın olgunlaşabilmek için içinde bulunduğu durumdan çıkmasının koşulu olarak eleştirel bir tutum sergilemesiyle ilişkilidir. Buna göre nasıl ki Kant içinde bulunduğu “durumun kendisinden öncekilerin durumundan nasıl farklı olduğunu sormaktaysa, Foucault da kendi durumunun Kant'ın durumundan nasıl farklı olduğunu sormaktadır” (Gutting, 2020, s. 90). Bu anlamda Foucault, eleştirinin veya eleştirel düşünmenin iktidarın dayattığı sınırları aşmaya yönelik canlı ve güncel bir faaliyet olarak pratik edilmesini amaçlamaktadır.

O halde Foucault'nun, Aydınlanma'nın siyasal bakımdan yarattığı negatif etkiyi aşabilmenin yine Aydınlanma düşüncesinde bulunan eleştirel tutumla mümkün olacağını söylemesinin nedeni açıklığa kavuşur. Bu anlamda Foucault'nun Aydınlanma düşüncesiyle kurduğu temel ilişki eleştiri kavramı üzerinden olur. Eleştiri, Aydınlanma düşüncesinden beslenebilmek için kendisiyle oluşturulması gereken organik bağı temsil eder. Bu noktada Foucault'nun amacı *Aufklarung*'u canlı ve dokunulmaz tutmak değildir. “Bizim muhafaza etmemiz gereken yan” der Foucault, “*Aufklarung*’tan geriye kalanlar değil; canlı ve üzerinde düşünülmesi gereken şey olarak zihinlerimizde tutulması gereken bu olayın kendisi ve anlamıdır (evrensel hakkında düşünmenin tarihselliği sorunu)” (Foucault, 2014c, s. 171). Dolayısıyla Foucault'ya göre tıpkı Aydınlanma düşüncesinde olduğu gibi, bizim de kendi çağımızın sorunları karşısında eleştirel bir tutum sergilememiz gerekir. Burada Foucault'nun “tutum” derken kastettiği şey,

öznenin iradi olarak aldığı kararlarla düşünce ve davranışları üzerinden güncellikle ve kendiyile olan bilinç ilişkisidir.

Böylelikle bir tavır olarak eleştiri etik ve politik bir angajmanda öznenin iktidar ve hakikat ilişkileri bağlamında kendi tarihselliğini sorgulamasının yolunu açar. Eleştiri odağına iktidarı almasından dolayı politik, öznenin kendi akılsallığı aracılığıyla kendini yönetmesi ve neticede bir tutum ve davranış olması bakımından etik boyuta sahiptir. Eleştirinin tüm bu boyutları, *kendimizin tarihsel ontolojisini* yapma olanağını verir. Özne, iktidarların ürettiği çeşitli hakikat biçimlerine ve söylemlerine ve aynı zamanda da hakikatin ürettiği iktidar etkilerine karşı pratik bir faaliyet olan eleştiri aracılığıyla pozisyon alır. Tarihin belirli bir anında, yani şu anda, *şimdi*'de, öznenin “Ben kimim?”, “Neye göre düşünüyor ve karar veriyorum?” soruları üzerinden sorgulamalar yapması, ona kendi öznelliğini yeniden tesis etmesini sağlayan başka ufuklar açar. Bu da iktidar ve hakikat arasındaki ilişkileri sorunsallaştıran özneye, politik bir direniş biçimi olarak yeni bir *ethos* yaratma imkânı sağlar.

Sonuç

Foucault'nun Aydınlanma ve eleştiri kavrayışını anlayabilmek için onun özne, iktidar ve özgürlük gibi meseleleri nasıl anlamlandırdığına ve ele aldığına bakmak gerekir. Zira Foucault'nun her zaman ilgilendiği temel mesele *özne* meselesi ve *öznenin* iktidarla olan ilişkileridir. Nitekim bu çalışmamızda da Foucault'nun Aydınlanma düşüncesini ve eleştiri kavrayışını nasıl formüle ettiğini gösterebilmek için özne ve iktidar arasındaki sorunlara değinmemiz bir gerekliliktir. Foucault her ne kadar bir iktidar teorisi üretme amacında olmasa da yeni bir iktidar kavramsallaştırmasına olan ihtiyacın farkındadır. Bu nedenle Foucault iktidarı tanımlayabilmek ve onun özne ile olan ilişkilerini açıklayabilmek için iktidara karşı gerçekleştirilen direniş biçimlerinden hareket eder. Direniş biçimleri iktidarın tüm yaşama nüfuz eden aşırılığına karşı gösterilen bir tepkidir. Foucault bu tepkinin temelde içinde bulunulan olumsuz durumdan çıkılmasına yönelik eleştirel bir tutum veya tavır olduğunu öne sürer. Demek ki öznenin ele-

tirel tutumu, iktidarın aşırılığa kaçan yönetimselliğini sınırlandırabilmek ve kendine yeni bir yaşam alanı açabilmek için odağına iktidarı alır. Bu aslında özgürlüğün pratik edilmesidir.

O halde eleştiri, iktidarı odağına almasına ve öznenin iktidarla bir mücadelesine karşılık geldiği için *politik*dir. Fakat aynı zamanda içinde bulunulan olumsuz durumdan çıkmaya yönelik alınan bir tavır olduğu için de *etik*dir. Bu durumda Foucault'nun neden Aydınlanma düşüncesini *etik* ve *politik* bir bağlamda düşündüğü açıklık kazanır. Zira Foucault Aydınlanma'nın, aklın siyasi güçlerini çoğalttığını ve insanların yaşamını aşırı derecede kısıtlayan bir politik teknoloji geliştirdiğini düşünür. İşte Foucault eleştiriye, iktidarın bu aşırılıklarına yönelik bir pratik olarak görür. Kant'ın aklın kendi bilgisinin sınırlarını bilmeye yönelik teorik eleştirisi, Foucault'da dönüşüme uğrar ve onun tarafından iktidarın sınırlarını aşmaya yönelik pozitif bir soruya dönüştürülür. Bu dönüşüm ise Foucault tarafından, Kant'ın Aydınlanma üzerine yazdığı makaleye *Eleştiri Nedir?* sorusunu tarihsel olarak tatbik etmesiyle gerçekleştirilir.

Bu anlamda *Eleştiri Nedir?* metni, Foucault'nun eleştirinin odağına iktidarı yerleştirmesi bakımından, Kant'ın *Aydınlanma Nedir?* makalesi üzerinde geliştirdiği ilk yorumu oluşturur. Öte yandan Foucault'nun 1984'te yazmış olduğu *Aydınlanma Nedir?* makalesi ise -eleştiriye bir tutum veya tavır olarak ele alması bakımından- Kant'ın *Aydınlanma Nedir?* metni üzerinde geliştirdiği ikinci yorumu oluşturur. Kant'ın bu makalesinde Foucault, düşünürün -yani Kant'ın- içinde bulunulan olumsuz durumdan çıkabilmek için eleştirel bir tavır aldığı kanaatindedir. Bu anlamda Foucault, Aydınlanma'nın düşüncesinin olumsuz ve politik etkilerinin, yine Aydınlanma'nın kendisinde mevcut olan eleştirel tutumdan beslenerek aşılabileceğini düşünür. Bu şekilde eleştiri, bir yandan iktidarın dayattığı sınırların aşılmasına yönelik bir mücadeleden ötürü *politik*dir; diğer yandan ise içinde bulunulan olumsuz durumdan kurtulmak için alınan *etik* bir tutumu veya tavrı ifade eder. O halde Foucault'nun farklı tarihlerde yazmış olduğu *Eleştiri Nedir?* metni ile *Aydınlanma Nedir?* makalesini birbirinden bağımsız, iki ayrı yazı olarak ele almamak gerekir. Aksine bu metinler bir-

birini tamamlayan ve birbirine eklemenebilecek metinlerdir. Bu iki farklı yaklaşımda Foucault'nun *Eleştiri Nedir?* (1978) metni, onun *Aydınlanma Nedir?* (1984) makalesinin tarihsel arka planını oluşturur ve her iki makale de Foucault'nun Aydınlanma projesine yönelik kavrayışını bütünsel açıdan değerlendirmemiz açısından önemlidir.

Kaynakça

- Bernauer, J. W. & Mahon, M. (1994). The Ethics of Michel Foucault. G. Gutting (Ed.), *The Cambridge Companion to Foucault* (ss.159-197). New York: Cambridge University Press.
- Eksen, K. (2016). Foucault, Yönetimsellik ve Ahlak. *Felsefelogos*, 63(4), 107-120.
- Foucault, M. (2011a). Nietzsche, Soybilim, Tarih. *Felsefe Sahnesi: Seçme Yazılar 5*. (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2011b). Analitik Siyaset Felsefesi. *Entelektüelin Siyasi İşlevi: Seçme Yazılar 1*. (I. Ergüden, O. Akınhay, & F. Keskin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2014a). Omnes et Singulatim: Siyasal Aklın Bir Eleştirisine Doğru. *Özne ve İktidar: Seçme Yazılar 2* (I. Ergüden, O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2014b). Özne ve İktidar. *Özne ve İktidar: Seçme Yazılar 2* (I. Ergüden, O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2014c). Aydınlanma Nedir?. *Özne ve İktidar: Seçme Yazılar 2* (I. Ergüden, O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2014d). Aydınlanma Nedir?. *Özne ve İktidar: Seçme Yazılar 2* (I. Ergüden, O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2015). *Biyopolitikanın Doğuşu* (A. Tayla, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (2020). *Eleştiri Nedir? Kendilik Kültürü* (M. Erşen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gros, F. (2021). *Michel Foucault* (İ. Berkan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gutting, G. (2020). *Foucault* (H. Gür, Çev.). Ankara: Dost Yayınevi.
- Kant, I. (2017). *Arı Usun Eleştirisi* (A. Yardımlı, Çev.) İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kant, I. (2020). Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt. *Seçme Yazılar* (N. Bozkurt, Çev.). İstanbul: Sentez Yayıncılık.

- Keskin, F. (1997). Foucault'da Öznellik ve Özgürlük. *Toplum ve Bilim*. 73(1), 30-47.
- Keskin, F. (2014). Giriş. *Özne ve İktidar: Seçme Yazılar: 2* (I. Ergüden, O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Lorenzini, D., & Davidson, Arnold I. (2020). Giriş. *Eleştiri Nedir? Kendilik Kültürü* (M. Erşen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- McNay, L. (1996). *Foucault: A Critical Introduction*. UK: Polity Press
- Mills, S. (2023). *Foucault'yu Anlamak: Söylem ve İktidar*. (J. C. Yapıcıoğlu, Çev.). Ankara: Fol Yayınları.
- O'Farrell, C. (1989). *Foucault: Historian or Philosopher*. London: Macmillan Press
- Norris, C. (1994). "What is Englihtenment?": Kant and Foucault. Gary Gutting (Ed.). *The Cambridge Companion to Foucault* (ss.159-197). New York: Cambridge University Press.
- Rachman, J. (2007). Englihtenment Today: Introduction to The Politics of Truth. *The Politics of Truth*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Sennelart, M. (2019). Dersin Bağlamı. *Güvenlik, Toprak, Nüfus* (F. Taylan, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Smart, B. (1989). *Foucault, Marxism and Critique*. New York: Routledge
- Taylan, F. (2019). Önsöz: Strateji, Norm, Yönetim: 1978 Dersi İçin Bir Güzergâh. *Güvenlik, Toprak, Nüfus* (F. Taylan, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.